

A Comparative Analysis of Document Substitution Theory in Thoughts of Muhaqqiq Khoei and Ayatollah Khamenei

Morteza Yaghinipour *

Seminary Student, Level Four

DOI: [10.22034/rjfs.2025.504744.1145](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.504744.1145)

Abstract

The assessment of hadith transmission chains has long been a critical concern for Imami jurists in determining the authenticity of legal reports. Tahdhib al-Ahkam, the renowned hadith collection of Shaykh al-Tusi, holds a central place in the process of deriving Islamic legal rulings. However, the presence of numerous documentation deficiencies in this work has led some scholars to explore corrective strategies. One such approach is the Document Substitution Theory (Ta'weedh al-Asnād), which seeks to resolve textual weaknesses by replacing flawed chains of transmission in Tahdhib with more reliable alternatives. Among the leading proponents of this theory is Muhaqqiq Khoei, who advanced two primary methods: (1) replacing the documentation in Tahdhib with those documented in Shaykh al-Tusi's bibliographical work al-Fihrist, and (2) substituting Shaykh al-Tusi's chains with those verified by Najashi. In contrast, Ayatollah Khamenei critically examines and questions the reliability of both methods, expressing skepticism regarding their validity. This study adopts a descriptive-analytical approach, drawing on library-based sources to provide a comparative analysis of the differing perspectives of Muhaqqiq Khoei and Ayatollah Khamenei concerning the legitimacy and application of the Document Substitution Theory.

Keywords: Document Substitution Theory, Chain of Transmission, Shaykh Al-Tusi, Muhaqqiq Khoei, Ayatollah Khamenei, Tahdhib Al-Ahkam.

* Email: m.y.03011366@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

Hadith - comprising the sayings, actions, and tacit approvals of the Infallibles (peace be upon them) - has long served as the most frequently used source for deriving Islamic legal rulings. Despite differences over the past millennium among Shia jurists and *usulis* regarding the authority of solitary reports (*khabar al-wahid*) and the criteria for their admissibility, there has been broad consensus on the role of *documents* (chains of transmission) and narrators in evaluating the authenticity of hadith. Consequently, Shiite scholarship, particularly in later centuries, has seen sustained efforts to assess narrators' reliability and correct defective documents.

It is in this context that the theory of the Document Substitution Theory (*Ta'weedh al-Asnad*), emerges - sometimes also referred to as *document correction* or *document replacement*. This theory offers a method for rehabilitating certain hadiths that, at first glance, appear weak or unreliable due to issues like broken chains (*irsal*), unknown narrators, or narrators of weak reliability. The viability of this approach depends on the existence of an alternative, authenticated chain for the same narration that can replace the problematic one. Some scholars have broadly defined the theory as “replacing part or all of a weak chain with a stronger one free of the original defects.”

Given the foundational importance of Shaykh al-Tusi's *Tabdhib al-Ahkām* in the Shiite legal tradition, many efforts to apply *document substitution* have focused specifically on this work. While some later jurists have dismissed numerous narrations in *Tabdhib* due to document weakness, others argue that, through the application of *document substitution* - by replacing faulty chains with sound ones drawn from other works - it is possible to elevate many of these narrations to the level of authenticity. For example, a narration with a weak chain as recorded in the *mashikhab* of *Tabdhib* may be reassessed based on a stronger chain found in Shaykh al-Tusi's *Fihrist*.

Although early references to this theory can be found in the works of scholars such as Muḥaqqiq Ardabili and the author of *Madarik al-Ahkām*, the first independent treatise on the subject is attributed to Shaykh Muhammad b. Ali Ardabili (d. 1101 AH). A student of 'Allama Majlesi, Ardabili authored a treatise titled *Taṣḥīḥ al-Asānīd* (Correction of Chains of Documents), the original of which is lost, but a summary survives in his *Jāmi' al-Rumāt wa Rāfi' al-Ishtibāḥāt*. In this work, Ardabili argues that scholars who rejected the documents of certain narrations in *Tabdhib* and *Istisrār* failed to consider the various other chains that Shaykh al-Tusi preserved—whether in the *mashikhab* or the *Fihrist*—which could serve as valid replacements.

Although Ardabili's proposal met with scholarly debate, it paved the way for a more systematic exploration of *document substitution* and the development of refined methodologies. Among contemporary jurists, Ayatollah Sayyid Abu al-Qasim al-Khoei (d. 1413 AH) showed considerable interest in the theory. Based on extensive review, the author has identified two key methods proposed by Khoei in his legal and biographical writings to correct chains in *Tabdhib al-Ahkām*:

1. Substituting chains in *Tabdhib* with those in Shaykh al-Tusi's *Fihrist*
2. Replacing Shaykh al-Tusi's isnads with those from Najashi's *Fihrist*

Both methods were adopted and expanded upon by Khoei's students, including the late martyr Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr (d. 1400 AH).

Ayatollah Khamenei—who possesses deep scholarly engagement in hadith and biographical studies—has also addressed these methods in his *dars-e khārijī*. While

presenting the views of Muḥaqqiq Khoei, he offers detailed critiques, raising doubts about the reliability of both substitution strategies.

2. Methodology

As the evaluation of scholarly positions in Islamic sciences must be grounded in accurate sources, this study relies on the written works and transcriptions of the teachings of Muḥaqqiq Khoei and Ayatollah Khamenei. The study proceeds by first presenting and illustrating each of Khoei's two proposed methods, followed by an exposition of Khamenei's critiques and the analytical challenges he identifies for each method.

3. Results and Discussion

1. The theory of *document substitution* is only valid if a verifiably sound alternative chain for the narration in question exists. Through replacing the weak chain with a reliable one, the authenticity of the narration may be restored.

2. Due to the historical importance and sheer volume of legal narrations in *Tabdhib al-Aḥkām*, most substitution efforts have focused on this collection.

3. Shaykh al-Tusi occasionally provided full chains within the body of *Tabdhib*, but more often completed the documents at the end in the *mashikhab*, where he outlines his transmission routes to narrators cited earlier. In a concluding note to the *mashikhab*, he refers readers to his *Fihrist* for additional chains. Hence, Tusi offers two main sources for his chains: the *mashikhab* and the *Fihrist*, and it is possible—when necessary—to replace documents in *Tabdhib* with those from the *Fihrist*.

Muḥaqqiq Khoei argues that substitution can occur not only at the beginning of a chain (replacing the entire chain to the first narrator) but also mid-chain, by inserting a valid link at any point. He supports this with Shaykh al-Tusi's phrasing in the *Fihrist*: "He informed us of all his books and narrations," referring to specific narrators.

4. Najashi (d. 450 AH), a contemporary of Shaykh al-Tusi and a renowned biographer, compiled a *Fihrist* listing over 1,260 Shi'i authors and their chains of transmission. According to Khoei, if Tusi's chain to a narrator is weak, but Najashi's is strong—and they share a common teacher—it is permissible to replace Tusi's chain with Najashi's. He contends that their shared teacher had two chains to the narrator: one recorded by Najashi, the other by Tusi.

5. In his *dars-e khārij* sessions, Ayatollah Khamenei addresses these approaches, acknowledging Khoei's contributions while raising significant challenges to both substitution methods.

4. Conclusion

As discussed, the emphasis on documents authentication - especially among proponents of *documents-based reliability* - has driven many later jurists to seek methods for validating a broader range of narrations. Muḥaqqiq Khoei developed the theory of *document substitution* to meet this need, proposing two main strategies: replacing *Tabdhib* chains with those from Shaykh al-Tusi's *Fihrist*, and replacing Tusi's chains with those from Najashi's *Fihrist*. While these methods appear justified at first glance and have been adopted by some of his prominent students, jurists like Ayatollah Khamenei have raised serious objections that cast doubt on their reliability.

Among Ayatollah Khamenei's main criticisms are:

- In the first method: The uncertainty surrounding whether the substituted narrator (especially if mid-chain) actually transmitted the hadith in question.

- In the second method: The absence of clear evidence proving the consistency of source manuscripts used by Shaykh al-Tusi and Najashi, despite their shared teachers.

These criticisms suggest that further biographical and hadith-chain research is necessary for proponents of the *document substitution* theory to adequately respond and establish confidence in these methods.

Keywords: Document Substitution Theory, chain of transmission, Shaykh al-Tusi, Muhaqqiq Khoei, Ayatollah Khamenei, Tahdhib al-Ahkam

بررسی تطبیقی نظریه تعویض اسناد در اندیشه محقق خویی و حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی)

مرتضی یقینی پور^{۱*} | ID

DOI: [10.22034/rjfs.2025.504744.1145](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.504744.1145)

چکیده

بررسی اسناد احادیث فقهی برای سنجش اعتبار آن‌ها همواره مورد توجه فقیهان امامیه بوده است. جایگاه برجسته کتاب روایی تهذیب الاحکام شیخ طوسی در عرصه استنباط احکام شرعی از یک سو و اشکالات سندی تعداد زیادی از احادیث این اثر از سوی دیگر، جمعی از علما را برای تصحیح اسناد روایات این کتاب به تکاپو انداخته است. نظریه «تعویض اسناد» تلاشی از جانب این گروه از عالمان است که می‌کوشد با تبدیل بخش ضعیف و معیوب اسناد تهذیب به سندی صحیح و مورد اعتماد مشکل سندی تعدادی از روایات را حل کند. محقق خویی از جمله فقیهانی است که با طرح دو شیوه «تبدیل اسناد تهذیب به اسناد کتاب فهرست شیخ» و «تبدیل اسناد شیخ به اسناد نجاشی» به این نظریه اقبال نشان داده است، اما فقیهی مانند آیت الله خامنه‌ای با مناقشه در هر دو شیوه، اعتماد به آن‌ها را به چالش کشیده است. هدف این پژوهش که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی سامان گرفته، خوانش و تبیین تطبیقی دیدگاه محقق خویی و آیت الله خامنه‌ای در این زمینه است. واژگان کلیدی: تعویض سند، تبدیل سند، طریق روایت، شیخ طوسی، محقق خویی، آیت الله خامنه‌ای.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه

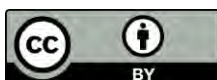
Email: m.y.03011366@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

حدیث به عنوان حکایت گر قول، فعل و تقریر معصومان (ع) همواره پُرکاربردترین مصدر استنباط احکام شرعی بوده است (نهایة الدراية: ۱۲). فقیهان و اصولیان شیعه با وجود اختلافاتی که در هزاره گذشته در حجیت خبر واحد و ملاک و قلمروی آن داشته‌اند، اغلب به نقش سند حدیث در فرایند اعتبارسنجی اخبار اذعان نموده‌اند. علامه مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ ق) که در جمع احادیث بسیار کوشا بوده و به اعتبار میراث روایی قدما نگاه خوش بینانه‌ای دارد، در مقدمه بحارالانوار از حذف اسناد روایات تفسیر عیاشی توسط کاتب کتاب، اظهار ناراحتی کرده و با عبارت «إذ بالمخبر يُعرف شأن الخبر و بالوثوق على الرواة يستدل على علو الرواية والأثر» اهمیت سند و راویان را یادآور شده است (بحار الانوار: ۲۸/۲ و ۴۸).

مطالعه دو مسلک علمی معروف در حجیت اخبار آحاد یعنی «وثوق سندی/مُخبري» و «وثوق صدور/خبري» نشان می‌دهد که اگرچه نقش و جایگاه سند در پذیرش اخبار متفاوت است، اما هرگز قابل چشم‌پوشی نیست. در اندیشه وثوق سندی که این ادعا کاملاً محرز است، زیرا در این اندیشه، تمام اعتبار خبر به صحت سند و وثاقت راویان آن گره می‌خورد. اما در دیدگاه وثوق صدور نیز به خلاف بعضی تصورات، ارزش سند و راویان نادیده گرفته نمی‌شود. این دیدگاه که در جست‌وجوی حصول اطمینان عقلایی نسبت به صدور روایت از معصومان (ع) بر پایه قرائن و شواهد است و ملازمه بین وضع سندی روایت با وضع صدور آن را انکار می‌کند، معمولاً حال سند و راویان به عنوان یک قرینه مهم و تعیین‌کننده مورد توجه قرار می‌گیرد (اعتبارسنجی احادیث شیعه: ۸۶ و ۸۸).

بر همین اساس، تاریخ فقه و رجال ما - به خصوص در دوره متأخران - شاهد تلاش‌های زیادی برای تبیین وثاقت راویان و تصحیح اسناد روایات بوده است. نظریه «تعویض اسناد» هم در همین فضا مطرح شده است. این نظریه که از آن به عنوان «تصحیح اسناد» یا «تبدیل اسناد» هم یاد شده، در واقع راهکاری برای اعتباربخشی سندی به پاره‌ای از میراث حدیثی ماست که در نگاه اولی به واسطه مشکلاتی مانند ارسال، جهالت یا ضعف راوی، ضعیف و غیرقابل استناد انگاشته شده‌اند. آنچه این راهکار را ممکن می‌سازد، وجود طریق یا طرق معتبر دیگری برای روایت مورد بحث است که بتوان آن را جایگزین طریق معیوب نمود. بعضی محققان در تبیین کلی این نظریه آن را به معنای «تبدیل تمام یا بخشی از سند یک روایت به سندی دیگر که مشکلات سند نخست را نداشته باشد» تعریف کرده‌اند (دراسات فی مبانی علم الرجال: ۵۳۴).

باید توجه داشت که بیش‌تر مباحثی که ذیل این نظریه شکل گرفته به اسناد کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ ق) بازمی‌گردد. تهذیب کتابی از عصر قدماست که بیش‌ترین تعداد روایت

فقهی را در خود جای داده است.^۱ مؤلف کتاب، اسناد تعدادی از روایات را در متن کتاب تهذیب به صورت کامل و تعدادی را به صورت ناقص نقل نموده، یعنی به ذکر نام راوی‌ای که حدیث را از کتاب او اخذ کرده، اکتفا نموده و تکمیل اسناد و ذکر طریق به آن راوی را به بخش پایانی کتاب - جایی با عنوان مشیخه - ارجاع کرده است. از سوی دیگر شیخ طوسی مؤلف یکی از دو منبع اصلی فهرستی شیعه است.^۲ «فهرست کتب الشیعة و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول» کتابی در معرفی اصول و مصنفات شیعه است که مؤلف ذیل عنوان ۹۲۰ راوی صاحب اثر، طریق یا طرق خود را به آثار آن‌ها که اغلب نوشته‌های حدیثی‌اند، ذکر نموده است.

فقه‌های متأخر به هنگام ارزیابی اسناد روایات تهذیب، روایات زیادی را به جهت ضعف سندی طرد نموده‌اند، در حالی که جمعی دیگر از علما معتقدند می‌توان از طریق نظریه «تعویض اسناد» یعنی با تبدیل و جایگزینی طرق دیگر شیخ با طرق معیوب، روایات بسیاری را به روایات معتبر ملحق کرد؛ برای مثال می‌توان سند روایتی را که براساس طریق مذکور در مشیخه ضعیف است به سند صحیح مذکور در کتاب فهرست شیخ تبدیل نمود.

نمونه‌هایی از توجه به این نظریه را می‌توان در آثار جمعی از فقیهان برجسته مشاهده کرد. برای نمونه محقق اردبیلی (متوفی ۹۹۳ ق) بعد از نقل روایتی از کتب شیخ طوسی و ذکر مناقشه در طریق آن، از امکان تصحیح روایت بر پایه طریق شیخ در فهرست سخن گفته است:

«قد یناقش فیه... لعدم ظهور صحة الطريق إلیه، علی ما یظهر من الکتابین، و ان أمکن صحته من الفهرست علی ما أظنّ، فافهم» (مجمع الفائدة و البرهان: ۱۴/۵).

یا صاحب مدارک (متوفی ۱۰۰۹ ق) بعد از ذکر روایتی از تهذیب به نقل از ریان بن صلت، از صحت آن بر پایه جایگزینی طریق فهرست با طریق تهذیب دفاع کرده است:

«و أما رواية الريان فهي جيدة السند، لأن الشيخ - رحمه الله - وإن رواها في التهذيب عنه مرسلًا، إلا أن طريقه إلیه في الفهرست صحيح» (مدارک الاحکام: ۳۸۲/۵).

با این وجود نخستین تألیف مستقل در این زمینه را به شیخ محمد بن علی اردبیلی (متوفای ۱۱۰۱ ق) نسبت داده‌اند. او که از شاگردان علامه مجلسی است، رساله مستقلى به عنوان «تصحیح الاساتید» به نگارش درآورده که ظاهراً اصل آن به دست ما نرسیده ولی خلاصه‌ای از آن توسط خود مؤلف در کتاب معروف جامع الرواة و رافع الاشتباهات (۲۴۵/۸) ارائه شده است. این

خلاصه را محدث نوری (متوفی ۱۳۲۰ ق) نیز در پایان مستدرک الوسائل (۷/۳) باز نشر نموده و حواشی‌ای بر آن‌ها افزوده است.

اردبیلی در رساله خود معتقد است عالمانی که به ضعف برخی از اسناد تهذیب و استبصار تصریح نموده‌اند، به سایر طرق و اسناد شیخ طوسی در متن تهذیب، مشیخه و کتاب فهرست توجه نداشته‌اند، درحالی‌که شیخ طرق متعددی به کتب راویان حدیث دارد که می‌توانند جایگزین طرق و اسناد ضعیف باشند. برای نمونه شیخ در تهذیب ۳۴ روایت از «علی بن الحسن الطاطری» نقل کرده که برای کشف طریق آن‌ها باید به مشیخه تهذیب مراجعه نمود. با مراجعه به مشیخه معلوم می‌شود که طریق شیخ به طاطری مشتمل بر راویانی است که توثیق نداشته و از سوی برخی علما ضعیف انگاشته شده است (الفهرست: ۲۷۲)۳، که نتیجه آن طرد ۳۴ روایت ابتدا شده به نام طاطری است. اما اردبیلی معتقد است که شیخ در تهذیب روایاتی از طاطری به واسطه «موسی بن القاسم» نقل کرده که خود از ثقات است و با مراجعه به مشیخه و فهرست معلوم می‌شود که طریق شیخ به او نیز طریق صحیحی است (پیشین: ۴۵۳). اردبیلی از این بحث نتیجه می‌گیرد که شیخ طوسی به طاطری غیر از طریق اول که تضعیف شده، طریق معتبر دیگری دارد که می‌توان آن را جایگزین طریق ضعیف موجود در مشیخه نمود.

بعد از اردبیلی اعتبار و کارایی شیوه‌های مختلفی که وی برای تصحیح اسناد تهذیب طرح و دنبال کرده بود، محل بحث واقع شد. برخی علما شیوه‌های پیشنهادی اردبیلی را نپسندیده و آن‌ها را چندان مفید ندانسته‌اند. آیت الله بروجردی (متوفی ۱۳۸۰ ق) در مقدمه‌ای که بر جامع الرواة نگاشته با عبارت: «لم أرفی تلك الرسالة^۴ و مختصرها علی طولهما کثیر فائدة للمحصلین» نظر منفی خود را ابراز کرده است (ر.ک: جامع الرواة: ۱۰۷/۱).

بااین حال به نظر می‌رسد تلاش مرحوم اردبیلی زمینه را برای طرح جدی‌تر نظریه «تعویض اسناد» و طرح شیوه‌های نو و تکمیل آن‌ها هموار نموده است. ازجمله فقیهانی که در دوره معاصر به این نظریه تا حدی توجه نشان داده آیت الله سید ابوالقاسم موسوی خویی (متوفی ۱۴۱۳ ق) می‌باشد. تاآنجا که نگارنده جست‌وجو کرده، ایشان در آثار فقهی و رجالی خود، دو شیوه مختلف را برای تعویض اسناد روایات تهذیب الاحکام مورد توجه قرار داده و برای تصحیح تعدادی از اسناد به آن دو استناد نموده است.

«تبدیل سند تهذیب به سند فهرست» و «تبدیل سند شیخ طوسی به سند نجاشی» دو شیوه‌ای هستند که مورد اهتمام محقق خویی بوده و بعد از ایشان نیز مورد توجه جمعی از شاگردان ایشان

مانند شهید سید محمدباقر صدر (متوفی ۱۴۰۰ق) واقع شده است (ر.ک: بحوث فی شرح العروة الوثقی: ۲۵/۳).

حضرت آیت الله خامنه‌ای نیز که از معلومات و تأملات گسترده‌ای در حوزه حدیث و رجال برخوردار است، در سلسله دروس خارج فقه خود، ذیل ارزیابی سندی بعضی از روایات به طرح شیوه‌های مورد قبول محقق خویی در تبدیل اسناد پرداخته و بعد از تبیین آن‌ها، به نقدشان نشست. معظم له معتقدند که چالش‌های مهمی پیش روی این شیوه‌ها قرار دارد که اعتماد به آن‌ها را در تصحیح اسناد احادیث با مشکل مواجه می‌سازد.^۵

در این مقاله در دو بخش به بیان دو شیوه محقق خویی و توضیح تطبیقات عملی ایشان پرداخته و ذیل هریک از راهکارها، دیدگاه آیت الله خامنه‌ای را طرح و اشکالات ایشان به محقق خویی را تبیین کرده‌ایم.

گفتنی است در دروس آیت الله خامنه‌ای شیوه‌های دیگری هم برای تبدیل سند ذکر شده که به دلیل عدم طرح آن‌ها از سوی محقق خویی از ذکر و بررسی آن‌ها در این مقاله خودداری شده است. «تعویض سند تهذیب با سند دیگری از متن تهذیب» و «تعویض سند تهذیب با سند شیخ صدوق» از جمله این شیوه‌هاست (خامنه‌ای: درس خارج فقه: جلسه ۱۱ و ۲۴).

منابع مورد اعتماد نگارنده برای دستیابی به آرای آیت الله خامنه‌ای، جزوات سلسله درس‌های خارج فقه معظم له در ابواب قصاص، مکاسب محرمه و صلاة مسافر می‌باشد.

شیوه اول: تبدیل سند تهذیب به سند فهرست

آن‌طور که بیان شد شیخ طوسی اسناد برخی روایات را در متن تهذیب الاحکام به صورت کامل نقل کرده و تکمیل اسناد بسیاری را هم به پایان کتاب - مشیخه - موکول نموده و در آنجا طرق خود را به روایانی که سند را به نام آن‌ها ابتدا کرده، ذکر نموده است. شیخ در ابتدای مشیخه می‌نویسد:

«و اقتصرنا من ایراد الخبر علی الابتداء بذكر المصنف الذي اخذنا الخبر من كتابه او صاحب الاصل الذي اخذنا الحديث من اصله... نحن نذكر الطرق التي يتوصل بها الى رواية هذه الاصول والمصنفات ونذكرها على غاية ما يمكن من الاختصار لتخرج الاخبار بذلك عن حد المراسيل و تلحق بباب المسندات...» (تهذیب الاحکام: ۴/۱۰).

از سوی دیگر در فراز پایانی مشیخه، مخاطبان را برای اطلاع از سایر طرق خود به کتاب‌های راویان به کتاب فهرست خود حواله داده می‌دهد:

«قد اوردت جملا من الطرق الى هذه المصنفات و الاصول و لتفصيل ذلك شرح يطول هو مذكور في الفهارس المصنفة في هذا الباب للشيخ رحمهم الله من اراده أخذه من هناك ان شاء الله و قد ذكرنا نحن مستوفى في كتاب فهرست الشيعة» (تهذيب الاحكام: ۸۸/۱۰).

بر این اساس، طرفداران نظریه تعویض اسناد معتقدند که شیخ برای ذکر طریق خود به روایات - غیر از اسناد کامل مذكور در متن تهذیب - در واقع دو منبع دارد: یکی مشیخه و دیگری کتاب فهرست؛ از این رو می‌توان در صورت لزوم، اسناد مذكور در تهذیب را به اسناد موجود در فهرست تبدیل کرد. برای این گونه از تبدیل، شیوه‌های مختلفی بیان شده است. آنچه در آثار محقق خویی وجود دارد، کار بست دو شیوه است که در ادامه به طور جداگانه بیان می‌شود.

صورت اول: تبدیل از ابتدای سند

این صورت را می‌توان ساده‌ترین شیوه تبدیل سند دانست. با توجه به نکته‌ای که از شیخ طوسی در ابتدا و انتهای مشیخه تهذیب گفته شد، اولاً طرق شیخ در مشیخه به روایانی است که نام‌شان در صدر سند ذکر شده و ثانیاً شیخ طرق دیگری به این روایان دارد که در کتاب فهرست آمده است. بر این پایه اگر سند شیخ به کتابی در مشیخه ضعیف و در فهرست، صحیح باشد، می‌توان سند دومی را جایگزین سند اولی کرد.

محقق خویی در آثار خود، این شیوه را طرح و مورد بهره برداری قرار داده است. ایشان معتقدند وجه اصلی صحت این تبدیل، سخنان صریح خود شیخ است که طرق مذكور در مشیخه را تنها بخشی از طرق خود به میراث این روایان خوانده و مخاطبان را برای دسترسی به سایر طرق، به فهرست حواله داده است:

«إذا كان طريق الشيخ إلى أحد ضعيفا فيما يذكره في آخر كتابه و لكن كان له إليه طريق آخر في الفهرست و كان صحيحا، يحكم بصحة الرواية المروية عن ذلك الطريق. و الوجه في ذلك أن الشيخ ذكر أن ما ذكره من الطرق في آخر كتابه إنما هو بعض طرقه، و أحال الباقي إلى كتابه الفهرست، فإذا كان طريقه إلى الكتاب الذي روى عنه في كتابه صحيحا في الفهرست حكم بصحة تلك الرواية» (معجم رجال الحديث: ۷۸/۱).

برای مثال، حسین بن سعید اهوازی از جمله روایانی صاحب کتابی است که در کتاب تهذیب، روایات فراوانی به نام او ابتدا شده است. شیخ در مشیخه طرقی به او ذکر نموده که از نظر گروهی از

علما جملگی ضعیف‌اند (تهذیب الاحکام: ۶۳/۱۰)^۶، اما طریقی که شیخ در فهرست به این طرق اضافه کرده، طریق صحیح و قابل قبولی است (الفهرست: ۱۵۰).^۷

محقق خویی مورد مشابهی را نیز مطرح و از همین شیوه برای تصحیح سند آن استفاده نموده است. روایت محل بحث روایتی از حریر بن عبدالله سجستانی است که به واسطه ارسال محکوم به ضعف شده است، این روایت در کتاب دیگری از شیخ - مصباح المتهجد - گزارش شده، اما محقق خویی معتقد است طریقی که شیخ در فهرست خود ذکر کرده، اختصاصی به روایات راوی در کتاب تهذیب نداشته و در واقع طرق شیخ به روایات آن راوی در همه کتاب‌ها - اعم از تهذیب و مصباح - است:

«و کیف کان، فلا یمكن الاستدلال بالرواية لهذا القول، لا لضعف السند بدعوى... جهالة طريق الشيخ إلى حرير... فتكون كالمرسل أيضاً كما قيل، إذ فيه: أن طريقه إليه [ای الحریر] مبين في الفهرست، و قد ذكر له طرقاً ثلاثة كلها صحيحة، و من الواضح أن الطرق المذكورة في الفهرست إلى الرواة لا تختص بما يرويه عنهم في كتاب دون كتاب، بل قد صرح بالإطلاق في المقام بقوله: أخبرنا بجميع كتبه و رواياته فلان عن فلان... فالنقاش من حيث السند في غير محله» (موسوعة الامام الخوئي (الصلاة): ۱۴۳/۱۱).

در واقع از دیدگاه محقق خویی این نمونه نیز با توجه به مصدر بودن سند روایت به نام حریر، مانند باقی موارد مذکور در کتاب تهذیب است که می‌توان سند فهرست را جایگزین طریق تهذیب کرد.

دیدگاه آیت الله خامنه‌ای

این صورت از تبدیل سند کمتر مورد اشکال علما واقع شده است (دراسات فی مبانی علم الرجال: ۵۳۶). به نظر می‌رسد آیت الله خامنه‌ای نیز با این روش مخالفتی ندارد. برای نمونه، معظم‌له در یکی از بحث‌های خود بعد از نقل روایتی از تهذیب الاحکام (۳۱۵/۱۰)^۸ که مصدر به نام موسی بن بکر است؛ آن را مُسند و سندش را قابل دفاع دانسته (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۲۲۶)^۹، در حالی که شیخ در متن و مشیخه تهذیب هیچ طریقی به او ذکر نکرده و تنها در کتاب فهرست، طریق به موسی بن بکر را یادآور شده است (الفهرست: ۴۵۲).^{۱۰} در واقع معظم‌له در اینجا سند فهرست را جایگزین سند تهذیب نموده است.

صورت دوم: تبدیل از میانه سند

این روش، راهکاری پر بحث در میان روش‌های تبدیل سند است. در این روش به دنبال جایگزینی طریقی جدید به یکی از راویان در میانه سند هستیم، درحالی‌که در روش پیشین - همان‌طور که گذشت - تبدیل از ابتدای سند رخ می‌داد، یعنی طریق صحیح، جایگزین طریق به راوی ای می‌گشت که در صدر سند روایت در تهذیب واقع شده بود. شهید صدر در توضیح این روش به دفاع از آن پرداخته و می‌نگارد:

«فإذا وجدنا عن الشيخ رحمه الله رواية و كان في سندها رجل ضعيف، أو غير ثابت التوثيق، و كان قبل ذلك الرجل من الطرف الذي يقرب إلى الإمام ثقة، و كان الشيخ قد ذكر في فهرسته بشأن ذلك الثقة عبارة: (أخبرني بجميع كتبه و رواياته فلان عن فلان)، و كان السند الوارد في هذه العبارة تاماً، فمن حقنا أن نبذل القطعة الأولى من السند الواقعة بين الشيخ و ذلك الثقة و التي فيها ذلك الإنسان غير ثابت التوثيق بالسند الذي ذكره الشيخ في تلك العبارة في الفهرست» (بحوث فی شرح العروة الوثقى: ۱۲۵/۳).

محقق خویی این روش را وجیه و آن را برای تصحیح «جمله من الروایات» کارآمد می‌داند (موسوعة الامام الخویی: ۳۸۸/۲). برای توضیح بهتر، یکی از تطبیقات عملی ایشان را شرح می‌دهیم. روایت مورد بحث، روایتی از حفص بن غیاث از امام ششم^(ع) است که سند آن در متن تهذیب چنین است:

«و أَخْبَرَنِي الشَّيْخُ أَيَّدَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ...» (تهذیب الاحکام: ۲۳۱/۱).

به نظر محقق خویی سند این روایت به جهت حضور «احمد بن محمد [بن الحسن بن الولید]» که توثیق ندارد، ضعیف است. اما در میانه این سند - بین احمد پسر ابن ولید و معصوم - نام «محمد بن احمد بن یحیی» صاحب کتاب «نوادیر الحکمة» به چشم می‌خورد که شیخ طوسی در فهرست خود، طرق متعددی به او دارد که برخی از آن‌ها صحیح می‌باشد. یکی از این طرق عبارت است از: «و أخبرنا جماعة عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن أحمد بن إدريس و محمد بن يحيى عن محمد بن أحمد بن يحيى» (الفهرست: ۴۰۹).

به نظر محقق خویی می توان با جایگزین کردن این طریق صحیح به «محمد بن احمد بن یحیی» به جای طریق نخست و اصلی که از «احمد بن محمد بن الحسن بن الولید» عبور می کرد، مشکل سندی روایت حفص بن غیاث از معصوم را مرتفع نمود و در واقع به سند سومی دست یافت که به این شرح است: «و أخبرنا جماعة عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن أحمد بن إدريس و محمد بن يحيى عن محمد بن أحمد بن يحيى عن أبي جعفر عن أبيه عن حفص بن غياث عن جعفر بن محمد عليه السلام قال...».

«ثم إنَّ في سند الرواية أحمد بن محمد عن أبيه و الظاهر أنه أحمد بن محمد بن الحسن بن الوليد و هو... لم تثبت وثاقته بدليل... فالوجه في كون الرواية موثقة أنَّ في سندها محمد بن احمد بن يحيى و للشيخ اليه طرق متعددة و هي و ان لم تكن صحيحة بأسرها إلا ان في صحة بعضها غنى و كفاية» (موسوعة الامام الخوئی: ۳۸۸/۲).

یک بحث بسیار مهم، وجه جواز به کارگیری این روش است، چون جای طرح این پرسش وجود دارد که وقتی شیخ این روایت را به واسطه «احمد بن محمد بن الحسن بن الولید» به «محمد بن احمد بن یحیی» نسبت داده - که علی الفرض ضعیف است - حال چگونه می توان راوی دیگری را جایگزین فرزند ابن الولید کرده و دوباره روایت را به «محمد بن احمد بن یحیی» نسبت داد؟ به نظر محقق خویی آنچه این روش را موجه می کند، کلامی از شیخ طوسی در کتاب فهرست است. شیخ به هنگام نقل طرق خود به «محمد بن احمد بن یحیی»، عبارت «اخبارنا بجميع كتبه و رواياته» را به کار برده است (الفهرست: ۴۰۹).^{۱۱} طبق استظهار ایشان، این عبارت تمام منقولات «محمد بن احمد بن یحیی» در کتب روایی شیخ را دربرمی گیرد و در واقع حکایت گر آن است که شیخ طرق متعددی به همه روایات وی دارد که از جمله آن ها همین روایت مورد بحث است که به واسطه «الشيخ [المفيد] عن أحمد بن محمد [بن الحسن بن الوليد] عن أبيه عن أحمد بن إدريس» به او نسبت داده شده و می توان به مقتضای عمومیت عبارت «اخبارنا بجميع كتبه و رواياته» روایت را به واسطه «جماعة عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن أحمد بن إدريس و محمد بن يحيى» نیز به او نسبت داد.

«و ذلك لأنَّ الرواية إما أن تكون من كتاب الراوي أو من نفسه، و على كلا التقديرين يحكم بصحة رواية الشيخ عن محمد بن احمد لتصريحه في الفهرست بأنَّ له إلى جميع كتب محمد بن احمد و رواياته طرقا متعددة و قد عرفت صحة بعضها، و إذا صح السند إلى محمد بن احمد

بن یحیی صحح بأسره لوثاقة الرواية الواقعة بينه وبين الامام (ع) و بهذا الطريق الذي أبديناه أخيراً يمكنك تصحيح جملة من الروايات» (موسوعة الامام الخوئي: ۳۸۸/۲).

در توضیح بیش‌تر باید گفت شیخ طوسی در فهرست خود در مواردی به‌هنگام ذکر طرق به‌مصنّفان/راویان از عبارت‌هایی مانند «اخبّرنا بجمع کتب و روایات»، «اخبّرنا بجمع روایات و کتب» و «اخبّرنا بکتاب و روایات» استفاده کرده است (الفهرست: ۱۵، ۱۶، ۶۰، ۶۸، ۶۹، ۱۲۲، ۲۱۵، ۲۸۵ و ۴۲۳). برخی شاگردان محقق خوئی در تفسیر این عبارت‌ها تا پنج احتمال مختلف را طرح و بررسی کرده‌اند (القضاء فی الفقه الاسلامی: ۵۲). به‌نظر موافقان این روش، منظور شیخ طوسی از بیان این عبارت‌ها، یا ذکر طریق به همه کتب و روایاتی است که شیخ از این راوی نقل نموده یا همه کتب و روایاتی است که از این راوی به دست شیخ رسیده، ولو آنکه آن را نقل نکرده باشد. براساس هر دو احتمال، شیخ طوسی به‌هنگام ذکر عبارت «جمع روایات و کتب» به‌همین روایت منقول به‌طریق ضعیف هم توجه داشته و آن روایت نیز داخل در میراث روایی آن راوی می‌باشد که به شیخ رسیده است، پس می‌توان طریق صحیح را به این روش جایگزین طریق ضعیف نمود (پیشین)

دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

آیت‌الله خامنه‌ای در فقه خود از این شیوه - صورت دوم از شیوه اول - یاد کرده‌اند. معظم‌له در مواجهه با روایتی که به‌نحو مرسل از «حسن بن علی بن فضال» در تهذیب نقل شده، راه‌حل محقق خوئی را یادآور شده‌اند که بر پایه آن می‌توان با تبدیل سند مرسل شیخ به «حسن بن علی بن فضال» - که در میانه سند واقع شده - به طریق صحیحی که شیخ به این راوی در کتاب فهرست آورده، مشکل ضعف سند را مرتفع کرد:

«مرحوم آقای خوئی یک راه‌حلی برای تصحیح این طور اساتید دارند که البته اینجا مطرح نکردند. ایشان در مباحث دیگر مکرر این را مطرح نمودند و آن این است که: در این روایت مورد بحث ما، طریق شیخ به حسن بن علی بن فضال طریق ضعیفی است و نمی‌توانیم به این طریق استناد کنیم، لکن خود شیخ (رحمه‌الله) یک طریق صحیحی غیر از این طریق به حسن بن علی بن فضال دارد... ایشان می‌فرمایند که در این موارد، وقتی که ما می‌دانیم شیخ به خود کتاب آن صاحب کتاب یعنی حسن بن علی بن فضال در این روایت، یک طریق صحیحی به آن کتاب دارد، حالا این طریقی که ایشان اینجا نقل می‌کند فرض کنیم سقیم باشد؛ چون شیخ با

یک طریق صحیحی متصل به حسن بن علی بن فضال است و این روایت هم در آن کتاب وجود دارد. پس بنابراین، ضعف این طریق مضرّ به اعتبار این روایت نیست. به این بیان، این روایت اعتبار پیدا می‌کند» (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۱۴۳).

سند روایت مورد نظر در تهذیب به این صورت گزارش شده است:

«مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ رَجُلٍ عَنْ [أحمد بن] ۱۲ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ مُوسَى بْنِ أَكْبِيلٍ التُّمَيْرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ فِي الْحَدِيدِ...» (تهذیب الاحکام: ۲۲۷/۲).

این سند به واسطه تعبیر «عن رجل»، مرسل و ضعیف است اما طریقی که شیخ در فهرست به خود «حسن بن علی بن فضال» که در وسط سند آمده، ذکر نموده، صحیح است و طبق راه حل محقق خویی می‌تواند جایگزین طریق ضعیف موجود در تهذیب شود:

«أخبرنا بكتبه و رواياته عدة من أصحابنا عن محمد بن علي بن الحسين عن محمد بن الحسن [و أبيه] عن سعد بن عبد الله، و الحميري عن أحمد بن محمد، و محمد بن الحسين عن الحسن بن علي بن فضال» (الفهرست: ۴۸)

با اتصال سند جدید به میانه سند اولی، سند سومی به این شرح درست می‌شود که معتبر است: «أخبرنا بكتبه و رواياته عدة من أصحابنا عن محمد بن علي بن الحسين عن محمد بن الحسن [و أبيه] عن سعد بن عبد الله، و الحميري عن أحمد بن محمد، و محمد بن الحسين عن الحسن بن علي بن فضال عن علي بن عتبة عن موسى بن أكيل التُّمَيْرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) فِي الْحَدِيدِ...».

اما این شیوه مورد قبول آیت الله خامنه‌ای قرار نگرفته و معظم له با طرح مناقشه‌ای پذیرفتن آن را با اشکال مواجه ساخته‌اند. مناقشه آن است که ما در این موارد نمی‌دانیم آیا واقعاً روایت مورد بحث در کتاب «حسن بن علی بن فضال» - که در میانه سند واقع شده و شیخ طریقی صحیحی به آثار او دارد - وجود دارد یا نه؟ تنها دلیل ما مبنی بر وجود این روایت در کتاب ابن فضال همین طریقی است که علی الفرض ضعیف و غیرقابل اعتماد است یعنی برای احراز وجود روایت در کتاب ابن فضال باید به همین سند ضعیف اعتماد کنیم! درحالی که ممکن است راوی ضعیف - یعنی رجل مجهول در این سند - به دروغ یا اشتباه روایت را به ابن فضال نسبت داده باشد و اصلاً چنینی خبری در کتب ابن فضال نباشد! یا در مثالی که از محقق خویی بیان کردیم، نمی‌دانیم آیا روایت در آثار «محمد بن

احمد بن یحیی» - که شیخ طریق معتبری به همه کتب و روایات او دارد - وجود دارد یا خیر؟ برای احراز این مطلب باید به همان سند ضعیف اولی (مشمول بر احمد پسر ابن الولید) اعتماد کنیم.

لکن اشکال این حرف این است که: ما نمی‌دانیم آیا این روایت هم در آن کتاب بوده است یا نه؟ اگر محرز بود این روایت حتماً در آن کتاب وجود داشته است، بله، این حرف، حرف خوبی است، می‌گفتیم گرچه طریق شیخ به آن کتاب و روایات آن در خصوص این روایت (یعنی روایت موسی بن اکیل نمیری از امام صادق) طریق ضعیفی است اما سند و طریق شیخ به آن کتابی که این روایت هم در او هست (یعنی کتب ابن فضال)، آن طریق، طریق معتبری است؛ اما کتاب در اختیار ما نیست. شاید این روایت در آن کتاب نبوده است: از کجا معلوم شد که این روایت در آن کتاب بوده است؟ حسن بن علی بن فضال کتاب‌های متعددی دارد. ممکن است شیخ (رحمه‌الله) به همه کتب ایشان هم سند صحیح داشته باشد، اما اینکه این روایت هم در یکی از آن کتاب‌هاست، این، امر محرز نیست.

گاهی یک راوی روایتی را از کسی می‌شنود و نقل می‌کند در حالی که آن مروی عنه آن روایت را در کتاب‌هایش نیاورده است. حال، اگر این روایت به واسطه فرد ضعیفی به ما رسید آیا می‌توانیم بگوییم، این روایت معتبر است به دلیل اینکه شیخ به کتاب‌های حسن بن علی بن فضال سند و طریق معتبری دارد؟ بنابراین، این مطلب علاج ضعف این روایت را نمی‌کند» (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۱۴۳).^{۱۳}

طرفداران نظریه تعویض سند علی القاعده در پاسخ این اشکال به همان عبارت شیخ در ذکر طریق به «حسن بن علی بن فضال» و «محمد بن احمد بن یحیی» یعنی عبارت «اخبارنا بجمیع روایاته و کتبه» استدلال می‌کنند، و معتقدند که این روایت ضعیف السند هم داخل در میراث روایی این دو راوی صاحب کتاب است که شیخ به همه آثارشان طریق معتبر دارد. پس می‌شود طریق صحیح به آن دو را جایگزین بخش ضعیف سند اصلی کرد، اما ظاهراً آیت الله خامنه‌ای ظهور این عبارت را برای اثبات چنین مطلبی مسلم نمی‌داند، از این رو بر عدم احراز وجود روایت در این کتب تأکید دارند. برخی محققان (استناد: ۵۰۲-۵۰۳) معتقدند ظهور عبارتی مانند «اخبارنا بجمیع کتبه و روایاته» در معنای «همه میراث حدیثی منسوب به آن راوی» پذیرفتنی نیست، زیرا احتمالات دیگری

هم در این عبارت وجود دارد، مانند اینکه شیخ طوسی درصدد بیان این نیست که انتساب کدام روایت به آن راوی درست است، بلکه می‌گوید میراث حدیثی آن راوی را از این طریق نقل می‌کنم؛ بنابراین برای تعویض سند، نخست باید احراز شود که روایت در مجموعه کتاب‌ها و روایات آن راوی بوده است و اگر چنین چیزی احراز شود، دیگر نیاز چندانی به تعویض سند نمی‌ماند! در واقع طرفداران نظریه تعویض سند گمان می‌کنند طرق موجود در کتاب‌های فهرست - مانند فهرست شیخ طوسی - اثبات‌کننده تک‌تک روایات یا نسخه‌راویان است و می‌پندارند که عالمانی مثل شیخ، همه این روایات را به طریق سماع یا قرائت یا دست‌کم مناوله (تحویل گرفتن نسخه) از مشایخ خود دریافت کرده‌اند؛ درحالی‌که این نگرش پذیرفتنی نیست و مفاد عبارت‌هایی مانند «**اخبارنا بجمیع کتبه و روایاته**» با اجازه عام بدون سماع و قرائت و مناوله هم سازگار است و قرائن مختلفی نشان می‌دهد که دسترسی شیخ به بسیاری از کتاب‌ها و روایات با چینی اجازه عامی و تنها با تکیه بر مطالب موجود در فهرست‌های پیشینیان بوده است. ازجمله قرائن آن می‌باشد که تعداد کتاب‌های یاد شده در فهرست شیخ بسیار زیاد است، به اندازه‌ای که می‌شود اطمینان پیدا کرد که این حجم کتاب از راه سماع و قرائت و مناوله دریافت نشده است. یا در ترجمه برخی افراد از کتاب‌هایی یاد شده که شیخ اصلاً آن‌ها را ندیده و باین حال به آن‌ها طریق آورده است. درنتیجه تمسک به عبارت «**اخبارنا بجمیع کتبه و روایاته**» که پایه اصلی برای توجیه نظریه تعویض سند به این شیوه است با اشکال جدی روبه‌رو می‌باشد.

شیوه دوم: تبدیل سند شیخ طوسی به سند نجاشی

دومین شیوه مورد توجه محقق خویی برای تصحیح اسناد روایات شیخ طوسی، تبدیل اسناد شیخ به اسناد نجاشی است. ابوالعباس احمد بن علی نجاشی (متوفی ۴۵۰ ق) محدث، فهرست‌نویس و رجالی خبیر امامیه در قرن پنجم می‌باشد که معاصر شیخ طوسی بوده و در برخی دروس و اساتید بغدادی با شیخ اشتراک دارد. کتاب فهرست نجاشی که با نام «رجال النجاشی» به چاپ می‌رسد. یکی از معدود منابع مهم فهرستی و رجالی است که مشتمل بر معرفی آثار و ذکر طرق به بیش از ۱۲۶۰ مصنف می‌باشد که اغلب از راویان حدیث هستند.

محقق خویی معتقد است اگر طریق به یک راوی در مشیخه یا فهرست شیخ طوسی ضعیف، اما طریق به همان راوی در فهرست نجاشی صحیح باشد، به شرط اشتراک در استاد (صدر سند)، می‌توان سند نجاشی را جایگزین سند شیخ نمود. ایشان معتقد است که در واقع استاد مشترک شیخ و نجاشی دو طریق به آن راوی داشته که نجاشی از یک طریق و شیخ از طریق دیگر وی یاد نموده است:

«بل لو فرضنا أن طريق الشيخ إلى كتاب ضعيف في المشيخة و
الفهرست و لكن طريق النجاشي إلى ذلك الكتاب صحيح، و شيخهما
واحد حكم بصحة رواية الشيخ عن ذلك الكتاب أيضا، إذ لا يحتمل أن
يكون ما أخبره شخص واحد كالحسين بن عبيد الله بن الغضائري مثلا
للمنجاشي مغايرا لما أخبر به الشيخ، فإذا كان ما أخبرهما به واحدا و كان
طريق النجاشي إليه صحيحا: حكم بصحة ما رواه الشيخ عن ذلك
الكتاب لا محالة و يستكشف من تغاير الطريق أن الكتاب الواحد روي
بطريقين، قد ذكر الشيخ أحدهما، و ذكر النجاشي الآخر» (معجم رجال
الحديث: ۷۸/۱).

این شیوه البته قبل از محقق خویی توسط عده‌ای از علما مانند سید بحر العلوم (متوفی ۱۲۱۲ ق) هم مورد اشاره قرار گرفته بود. سید معتقد است که طریق شیخ طوسی به کتاب‌ها و اصول اصحاب از طریق کتاب فهرست نجاشی هم معلوم می‌شود؛ چراکه نجاشی معاصر شیخ بوده و در مشایخ بسیاری مانند شیخ مفید، حسین بن عبيدالله غضائری و احمد بن عبدون با شیخ مشترک است، بنابراین «اذا علم روايته (ای النجاشی) للاصل أو الكتاب بتوسط أحدهم، كان ذلك طريقا للشيخ» (رجال السيد بحر العلوم: ۷۵/۴).

محقق خویی نمونه‌ای از به‌کارگیری این شیوه را در کتاب صوم مطرح نموده است (موسوعة الإمام الخوئي: ۴۷۸/۲۱).^{۱۴} روایت مورد بحث، روایتی از علی بن یقطین از امام کاظم (ع) است که سند آن در متن تهذیب، مصدر به نام «علی بن حسن بن فضال» است (تهذیب الاحکام: ۲۲۸/۴). برای کشف طریق شیخ طوسی به «علی بن حسن بن فضال» باید به فهرستشان رجوع نمود. در آنجا طریق به این راوی به این صورت بیان شده است:

«أخبرنا بكتبه قراءة عليه أكثرها و الباقي إجازة أحمد بن عبدون عن علي بن محمد بن الزبير سمعا و إجازة عن علي بن الحسن بن فضال»
(الفهرست: ۲۷۳).

به نظر جمعی از فقها از جمله محقق خویی وثاقت «علی بن محمد بن زبیر» اثبات نشده؛ در نتیجه باید طریق شیخ به «علی بن حسن بن فضال» و به تبع آن سند بسیاری از روایات را ضعیف دانست، اما مراجعه به فهرست نجاشی (مدخل ۶۷۶) حکایت‌گر وجود طریقی دیگر به کتب «علی بن حسن بن فضال» است که مشکل طریق شیخ را ندارد (رجال النجاشی: ۲۵۸)، درحالی‌که ابتدای هر دو طریق، «احمد بن عبد الواحد» معروف به ابن عبدون واقع شده که استاد مشترک شیخ و نجاشی

است. بر این اساس می‌توان با تبدیل سند شیخ به نجاشی، مشکل سندی روایت علی بن یقطین از امام هفتم را حل نمود:

«فإنَّها (ای موثِّقة علی بن یقطین) و إن كانت مرویة بطریق الشیخ إلى علی بن الحسن بن فضال الذي هو ضعيف، لاشتماله علی بن محمد بن الزبير القرشي إلا أننا صحَّحنا هذا الطريق أخيراً، نظراً إلى أنَّ الشیخ الطوسي يروي كتاب ابن فضال عن شیخه عبد الواحد أحمد بن عبدون، و هذا شیخ له و للنجاشي معاً، و طریق النجاشي إلى الكتاب الذي هو بواسطة هذا الشیخ نفسه صحيح.

و لا یحتمل أنَّ الكتاب الذي أعطاه للنجاشي غير الكتاب الذي أعطاه للطوسي، فإذا كان الشیخ واحداً و الكتاب أيضاً واحداً و كان أحد الطریقین صحیحاً فلا جرم كان الطريق الآخر أيضاً صحیحاً بحسب النتيجة، غایته أنَّ لعبد الواحد طرقاتاً إلى الكتاب نقل بعضها إلى الشیخ و البعض الآخر إلى النجاشي، و كان بعضها صحیحاً دون الآخر. و قد صرح النجاشي أنَّه لم يذكر جميع طرقه. و کیفما كان، فهذه الرواية معتبرة...» (موسوعة الإمام الخوئي: ۴۷۸/۲۱).

محقق خویی در فراز پایانی بحث خود این احتمال را که کتابی که ابن عبدون در اختیار نجاشی قرار داده، مغایر با کتابی باشد که برای شیخ نقل نموده، با عبارت «لا یحتمل» تضعیف کرده و آن را مانعی برای کار بست این شیوه از تبدیل سند ندانسته‌اند.

دیدگاه آیت الله خامنه‌ای

معظم‌له در دروس خود به‌هنگام بحث از روایتی از فضل بقباق از امام صادق (ع)^(۷) (تهذیب الاحکام: ۳۹۷/۹) به بررسی طریق شیخ طوسی به «علی بن حسن بن فضال» پرداخته و راهکار محقق خویی در تصحیح این طریق را یادآور شده و آن را بر نمونه خود تطبیق داده‌اند:

«مسألة مورد بحث، اسناد شیخ به علی بن فضال است که طریق شیخ به ایشان طریق صحیحی نمی‌باشد؛ زیرا در آن، علی بن محمد بن الزبير وجود دارد که توثیق نشده است. البته ما قرائن و اماراتی برای توثیق ایشان داریم... لکن چون در کلمات بزرگانی مانند شیخ و نجاشی تصریح به وثاقت نشده است، بنابراین نمی‌توان حکم جزمی به وثاقت ایشان نمود، به این جهت، سند ضعیف است.

مرحوم آقای خوئی در تصحیح خصوص سند شیخ به علی بن فضال قاعده‌ای را اعمال کرده‌اند، به این بیان که می‌فرمایند: گرچه اسناد شیخ به علی بن فضال معتبر نیست، لکن همین کتاب‌های ابن فضال را مرحوم نجاشی از استاد خود احمد بن عبدون نیز نقل می‌کنند و شیخ هم شاگرد احمد بن عبدون بوده و تمام کتبی را که نجاشی از ایشان نقل کرده‌اند، او هم عیناً از ایشان نقل نموده است. بنابراین کتاب‌هایی که نزد شیخ بوده، از جمله همین کتاب، به دلیل اشتراک در استاد، نزد نجاشی هم بوده است. و از طرف دیگر، نجاشی همه کتب علی بن فضال را علاوه بر طریق شیخ، از طریق دیگر نقل می‌کند که آن طریق صحیح است. بنابراین، تمام روایات شیخ از علی بن الحسن بن فضال از یک طریق صحیح هم نقل شده گرچه خود مرحوم شیخ از آن خبر نداشته‌اند» (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۲۲۷).

اما آیت‌الله خامنه‌ای به کارگیری این شیوه از تبدیل سند را مشروط به شرطی می‌داند که در این نمونه مفقود است. به باور ایشان تبدیل سند شیخ طوسی به سند نجاشی تنها در صورتی پذیرفته است که وحدت نسخه را ثابت بدانیم، یعنی آن نسخه‌ای که از کتب «علی بن حسن بن فضال» از طریق ابن عبدون از علی بن محمد بن زبیر به شیخ رسیده است، همان نسخه‌ای باشد که از طریق دیگر به نجاشی رسیده است؛ اما معظم‌له این وحدت را ثابت نمی‌داند و در نتیجه نمی‌توان مطمئن بود این روایتی که شیخ طوسی با طریق ضعیف از کتب علی بن حسن بن فضال نقل کرده، در نسخه نجاشی هم - که طریق صحیحی دارد - موجود بوده تا تبدیل سند فایده‌ای داشته باشد:

«این قاعده بسیار قاعده خوبی می‌باشد، لکن یک شرط دارد و آن این است که شیخ و نجاشی به صورت مشترک کتاب علی بن فضال را با یکدیگر مقابله کرده باشند تا معلوم شود نسخه‌ای که نزد شیخ (علیه‌الرحمه) بوده عیناً همان نسخه‌ای است که نزد نجاشی بوده است آنگاه می‌توانیم بگوئیم این روایات از طریق نجاشی هم که طریق صحیحی است نقل شده است. لکن این مسأله ثابت نیست، بلکه آنچه مسلم می‌باشد این است که این دو بزرگوار روایات کتاب علی بن الحسن بن فضال را نزد احمد بن عبدون خوانده‌اند گرچه خواندن هم معلوم نیست، بلکه از طرف احمد بن عبدون مجاز در نقل بوده‌اند... معلوم نیست فردی مانند شیخ

این همه روایات تهذیب را با این کثرت نزد مشایخ مختلف خوانده باشد، بلکه یقین داریم این طور نبوده است، بسیاری از این روایات نقل بالاجازه است یعنی برای مثال کتاب علی بن فضال نزد شیخ بوده... استاد می‌گوید: «اجز تک آن تروی عنی روایات هذا الكتاب». چون نسخ این کتاب نزد شیخ و استاد ایشان و سایر تلامذه ایشان بوده و این شاگردان همه در یک مجلس نزد استاد ننشسته‌اند، بلکه در طول زمان و در اوقات مختلف به ایشان مراجعه و سماع یا قرائت کرده‌اند. پس از کجا معلوم است که روایاتی که در نسخه شیخ از علی بن فضال نقل شده بدون تغییر در عبارت، عیناً همان روایاتی است که در نسخه نجاشی بوده و نجاشی آن‌ها را از طریق دیگر روایت کرده باشد؟!» (پیشین).

معظم‌له به پاسخ محقق خویی به این اشکال که اختلاف نسخه کتاب‌ها را غیر محتمل دانستند هم پرداخته‌اند و مجرد وحدت استاد و عنوان کتاب و حتی شهرت کتاب‌ها را برای نفی احتمال اختلاف نسخه‌ها کافی ندانسته‌اند:

«مرحوم آقای خوئی و بعضی دیگر در توجیه این مطلب گفته‌اند: این کتب، از کتب مشهوره و در دسترس همگان بوده و از کتب غیر مشهوره نبوده است تا اختلاف داشته باشند، پس طبعاً روایاتی که در آن نقل شده، در نسخ مختلف یکسان هستند.^{۱۵}

در پاسخ باید گفت: چنین نیست، ممکن است در بین نسخ مختلف اختلافات زیادی وجود داشته باشد، از این رو وقتی به بعضی از دواوین شعراء یا کتب تاریخی که امروز به طبع رسیده و تصحیح و تحقیق شده نظر می‌کنیم، می‌بینیم در مورد بعضی اشعار یا قضایا در پاورقی به نقل‌های گوناگون اشاره شده است و این اختلاف در نقل اشعار و قضایای تاریخی اهمیت چندانی ندارد، اما در روایات فقهی که منشأ حلال و حرام و مدرک فتوای فقیه است، بسیار مهم می‌باشد. بنابراین... معلوم نیست نسخه‌ای که نجاشی از علی بن فضال از طریق دیگری نقل کرده است عیناً همان نسخه‌ای باشد که شیخ از احمد بن عبدون نقل کرده‌اند. بلی اگر خود نجاشی روایت را نقل می‌کرد جای بحث نبود، لکن او خود روایات را نقل ننموده، تنها می‌گوید: من به کتب علی بن فضال این طریق را دارم، اما

این روایت به خصوص [روایت فضل بقباق از امام ششم] را نقل نکرده است، پس مسأله تبدیل سند را که مرحوم خوئی و تلامذه ایشان روی آن تکیه نموده‌اند، برای ما قابل توجه نیست، از این رو راهی برای تصحیح سند نداریم. بنابراین حدیث حدیث ضعیفی می‌باشد (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۲۲۷).

گفتنی است اختلاف نسخه کتاب‌ها در تاریخ حدیث و منابع حدیثی ما امر غریبی نیست و شیخ و نجاشی در فهرس خود به نمونه‌های متعددی از این اختلافات در میراث حدیثی اصحاب ائمه (ع) اشاره کرده‌اند. برای مثال در معرفی احمد بن محمد بن خالد برقی به کتاب بزرگ «المحاسن» او اشاره کرده و با عبارت «زید فی المحاسن و نقص» به اختلاف نسخه‌ها توجه داده‌اند (الفهرست: ۵۲ و رجال النجاشی: ۷۶). یا نجاشی در ترجمه حسین بن سعید به نقل از استادش ابن نوح سیرافی، اختلاف نسخه‌های مجموعه آثار او (کتب ثلاثین) را یاد کرده و می‌نویسد:

«يجب ان تروی عن كل نسخة من هذا بما رواه صاحبها فقط و لا تحمل رواية على رواية و لا نسخة على نسخة لئلا يقع فيه اختلاف» (رجال النجاشی: ۶۰).

عبارت‌هایی مانند «له كتاب تختلف الروایات فيه» و «هذا الكتاب يختلف باختلاف الرواة عنه» که در ترجمه حسن بن جهم (پیشین: ۵۰) و بکر بن صالح رازی (پیشین: ۱۰۹) به کار رفته نیز به همین موضوع اشاره دارد.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در ابتدای نگاشته بیان شد، اهمیت سند در ارزیابی اعتبار احادیث - به‌طور خاص از منظر طرفداران وثوق سندی - گروهی از فقها به‌ویژه متأخران را برای اثبات صحت سندی تعداد بیش‌تری از روایات به تکاپو واداشته است. فقیه برجسته‌ای مانند محقق خویی نظریه تعویض سند را از این منظر طرح و در مواردی دنبال کرده است. دو شیوه مورد توجه ایشان یعنی «تبدیل اسناد تهذیب الاحکام به اسناد فهرست» و «تبدیل اسناد شیخ طوسی به اسناد نجاشی» راهکارهایی هستند که در نگاه اولی موجه و استوار به نظر می‌آیند و می‌توانند با تقریر ایشان، مشکل سندی بخشی از روایات را حل کنند. از همین روست که با اقبال تعدادی از شاگردانشان هم مواجه شده است. اما در برابر، فقیهانی مانند آیت‌الله خامنه‌ای با طرح اشکالات و مناقشاتی حصول اطمینان به این شیوه‌ها را مشکل نموده‌اند.

«احراز نشدن وجود روایت در کتاب راوی‌ای که در وسط سند قرار گرفته و شیخ طریق معتبری به آن دارد» نسبت به شیوه نخست و «ثابت نبودن وحدت نسخه‌های شیخ و نجاشی در اخذ از مشایخ مشترک» نسبت به شیوه دوم، عمده چالش راهکارهای محقق خویی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای هستند که فائق آمدن بر آن‌ها - برای طرفداران نظریه تعویض اسناد - به پژوهش‌های رجالی و سندپژوهانه بیش‌تری احتیاج دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. تهذیب حدود ۱۴ هزار روایت فقهی دارد، درحالی‌که تعداد روایات در فروع کافی حدود ۱۱ هزار حدیث و من لایحضره الفقیه نزدیک به ۶ هزار حدیث است.
۲. اثر دیگر توسط رجال خبیر مرحوم ابوالعباس نجاشی (متوفی ۴۵۰ ق) تالیف شده که به عنوان «رجال النجاشی» به چاپ می‌رسد.
۳. طریق شیخ عبارتند از: «احمد بن عبدون» از «علی بن محمد بن الزبیر» از «احمد بن عمر بن کیسبه» که راوی اول و دوم محل بحث قرار گرفته‌اند.
۴. یعنی رساله «تصحیح الاسانید».
- ۵ باید عنایت داشت از آنجاکه محقق خویی قائل به نظریه وثوق سندی است و برای اعتبار سندی روایت موضوعیت و مدخلیتی تام قائل است، قاعدتاً نظریه تعویض سند برای این تفکر اهمیت و ارزش افزون‌تری دارد؛ به‌خلاف طرفداران نظریه وثوق صدور که به دلیل اعتماد به قرآنی مثل عمل مشهور تا حدی کمتر به اعتبار سندی تام روایت وابسته‌اند. آیت‌الله خامنه‌ای از گروه دوم فقهاست.
۶. طرق شیخ عبارتند از: «و ما ذکرته فی هذا الكتاب عن الحسن بن سعید فقد اخبرني به الشيخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن النعمان و الحسن بن عبيد الله و احمد بن عبدون، كلهم عن احمد بن محمد بن الحسن بن الوليد عن ابيه محمد بن الحسن بن الوليد و اخبرني به أيضا ابو الحسن ابي جید القمي عن محمد بن الحسن بن الوليد عن الحسن بن الحسن بن ابان عن الحسن بن سعید و رواه أيضا محمد بن الحسن بن الوليد عن محمد بن الحسن الصفار عن احمد بن محمد عن الحسن بن سعید».
۷. طریق معتبر شیخ عبارت است از: «و أخبرنا بها عدّة من أصحابنا، عن محمد بن علي بن الحسن، عن أبيه و محمد بن الحسن و محمد بن موسى بن المتوكل، عن سعد بن عبد الله و الحميري، عن أحمد بن محمد بن عيسى، عن الحسن بن سعید».
۸. «روی موسی بن بکر عن زرارة عن ابي عبد الله عليه السلام...».
۹. معظم‌له فرموده‌اند: «گرچه طریق شیخ به موسی بن بکر [که در فهرست آمده] مورد تردید واقع شده و بزرگان قبول نکرده‌اند که البته ما در مورد آن نکته‌ای داریم که عرض خواهیم کرد». و در ادامه آورده‌اند: «علت اینکه بزرگان طریق شیخ به موسی بن بکر را قبول نکرده‌اند، ابن ابی جید است که در این طریق واقع شده و بالخصوص توثیق نشده است، لکن باید گفت این مسأله ضروری به اعتبار سند نمی‌زند؛ چون ابن ابی جید از مشایخ شیخ و هم عصر با مفید است و شیخ و نجاشی و دیگران روایات بسیاری از این بزرگوار نقل کرده‌اند. بنابراین، اگر ایشان مورد وثوق بلکه از رجال و اعیان شیعه نبود، فردی مثل شیخ و نجاشی این مقدار از او حدیث نقل نمی‌کردند».
۱۰. «أخبرنا ابن أبي جید، عن ابن الوليد عن الصفار، عن إبراهيم بن هاشم، عن ابن أبي عمير، عن موسى بن بکر».

۱۱. شیخ در آنجا می‌نویسد: «محمد بن أحمد بن یحیی بن عمران الأشعري القمي، جلیل القدر، کثیر الروایة. له کتاب نوادر الحکمة... أخبرنا بجميع رواياته عدة من أصحابنا، عن أبي المفضل محمد بن عبد الله الشيباني، عن أبي جعفر محمد ابن جعفر بن بطة القمي، عن محمد بن أحمد بن یحیی. وأخبرنا الحسين بن عبيد الله و ابن أبي جید، جميعاً، عن (أحمد بن محمد) بن یحیی (عن أبيه عن محمد بن أحمد بن یحیی). وأخبرنا جماعة، عن محمد بن علي بن الحسين، عن أبيه و محمد ابن الحسن، عن أحمد بن إدريس و محمد بن یحیی، عن محمد بن أحمد ابن یحیی».

۱۲. ظاهراً احمد فرزند ابن فضال در سند ساقط شده است. (معجم رجال الحديث: ۱۰۳/۱۳).

۱۳. نمونه دیگری که در فقه آیت الله خامنه‌ای یاد شده است، تبدیل سند شیخ طوسی به «موسی بن بکر» است: «إسناد شیخ به موسی بن بکر... إسناد معتبر نیست... لکن در طریق شیخ به موسی بن بکر، ابن ابی عمیر واقع شده که گرچه طریق شیخ به موسی بن بکر مورد تردید واقع شده و بزرگان قبول نکرده‌اند... لکن چون در این طریق، ابن ابی عمیر واقع شده و شیخ به ایشان (ابن ابی عمیر) طریق صحیحی دارد (در فهرست صفحه ۴۰۴) که در بعضی از آن طرق می‌فرمایند: «ما همه روایات و کتب ابن ابی عمیر را از این طریق روایت می‌کنیم»، بنابراین شیخ به همه روایات و کتب ابن ابی عمیر که از جمله آن‌ها همین روایت موسی بن بکر است، طریق صحیحی دارد، بنابراین سند این روایت معتبر می‌شود». (خامنه‌ای، درس خارج فقه: جلسه ۲۲۶). این نمونه تفاوتی با نمونه مذکور در متن ندارد، اما معظم له به مناقشه در آن نپرداخته‌اند، البته دروس قصاص از جهت زمانی قبل از دروس مکاسب محرمه بوده‌اند، اما به هر حال همان اشکالی که در متن مطرح فرمودند به این مورد هم وارد است. یعنی از کجا معلوم که این روایت در کتاب ابن ابی عمیر وجود داشته؟ احراز این مطلب تنها بر پایه اعتماد به همان طریق اول است که علی‌الفرض ضعیف است.

۱۴. برای مطالعه نمونه دیگری از این بحث می‌توان به: الموسوعة الامام الخوئي (کتاب النکاح)، ۲۳۶/۳۲ مراجعه کرد.

۱۵. «و لا یحتمل ان الكتاب الذي أعطاه للنجاشي غير الكتاب الذي أعطاه للطوسي» (موسوعة الإمام الخوئي (کتاب الصوم): ۴۷۸/۲۱ و ۴۷۹). و «إن من غير المحتمل أن يكون ما تلقاه الشيخ (قدس سره) من ابن عبدون مختلفاً عما تلقاه النجاشي (قدس سره)» (الموسوعة الامام الخوئي، ۲۳۶/۳۲).

منابع

۱. اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: انتشارات اسلامی. چاپ اول.
۲. اردبیلی، محمد بن علی (۱۴۳۵ق). جامع الرواة و رافع الاشتباهات. قم: مؤسسه بوستان کتاب. تصحیح محمدباقر ملکیان. چاپ دوم.
۳. بحر العلوم، سید محمد مهدی (۱۳۶۳). رجال السید بحر العلوم (الفوائد الرجالية). تصحیح سید محمد صادق بحر العلوم. تهران: مکتبه الصادق. چاپ اول.
۴. خامنه‌ای، سید علی. جزوات دروس خارج فقه (مباحث قصاص، مکاسب محرمة و صلاة مسافر).
۵. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۰۹ق). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة. بیروت: دارالزهراء. چاپ چهارم.
۶. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). موسوعة الامام الخوئی. قم: مؤسسة إحياء آثار الإمام الخوئی. چاپ اول.
۷. شبیری، سید محمد جواد (۱۴۰۲). استناد در روش شناخت رجال اسناد. قم: انتشارات مرکز فقهی امام باقر (ع). چاپ اول.
۸. حسینی شیرازی، سید علیرضا. (۱۳۹۸). اعتبارسنجی احادیث شیعه. تهران: انتشارات سمت. چاپ دوم.
۹. صدر، سید حسن (بی تا). نهاية الدراية. تحقیق ماجد غرباوی. بی جا: نشر المشعر. چاپ اول.
۱۰. صدر، سید محمد باقر (۱۴۰۸ق). بحوث فی شرح العروة الوثقی. قم: مجمع الشهد آية الله الصدر العلمی. چاپ دوم.
۱۱. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الإسلامية. چاپ چهارم.
۱۲. طوسی، محمد بن الحسن (بی تا). الفهرست. تصحیح سید محمد صادق بحر العلوم. نجف: المکتبه الرضویة. چاپ اول.
۱۳. حائری، سید کاظم (۱۴۱۵ق). القضاء فی الفقه الاسلامی. قم: مجمع الفکر الاسلامی. چاپ اول.
۱۴. عاملی، محمد بن علی موسوی (۱۴۱۱ق). مدارک الأحکام فی شرح عبادات شرائع الإسلام. بیروت: مؤسسه آل البيت (ع). چاپ اول.
۱۵. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۱۰ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسة الطبع و النشر. چاپ اول.
۱۶. ملکیان، محمد باقر (۱۴۰۱). دراسات فی علم الرجال. قم: مؤسسة طه الثقافية. چاپ اول.
۱۷. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال النجاشی. تصحیح سید موسی شبیری زنجانی. قم: انتشارات اسلامی. چاپ هشتم.
۱۸. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۳۵ق). خاتمة مستدرک الوسائل. قم: انتشارات اسلامی، چاپ اول.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی